

ДИНАМІКА РОЗМІРУ ВИТРАТ НА ОПЛАТУ ПРАЦІ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ГАЛУЗЕВОМУ РІВНЯХ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розглянуто проблеми диспропорцій у сфері оплати праці в Україні та можливість розроблення методичних основ визначення і використання на всіх рівнях (економіка в цілому, галузі, підприємства) показників оцінювання ефективності виробництва та ефективності використання праці, їх впливу на формування ВВП та забезпечення за рахунок цього підвищення рівня життя населення взагалі й заробітної плати зокрема.

Ключові слова: фонд оплати праці, якість праці, політика оплати праці, диспропорції в оплаті праці.

Посилення світових інтеграційних процесів зумовлює необхідність прискорення в Україні адаптації не тільки управлінського законодавства в соціальній сфері, особливо у сфері оплати праці, до умов та норм Євросоюзу і МОП, а й самих розмірів норм і гарантій в оплаті праці до вимог Європейської хартії та Європейського соціального кодексу, тобто до європейських стандартів життя.

Проблемі заробітної плати, на нашу думку, приділяється недостатньо уваги серед питань, що розглядаються та обговорюються у Верховній Раді України та уряді. Вона залишається досить гострою для мільйонів українців, яких мало задовольняють офіційні дані про зростання розмірів заробітної плати взагалі, оскільки значна частина працездатного населення, як свідчать результати дослідження, залишається бідною.

Про низький рівень оплати праці більшості працюючих свідчать також дані Державної служби статистики України про середньомісячну заробітну плату за видами економічної діяльності працівників, яка є нижчою за прожитковий мінімум. Це дає підставу констатувати, що чинні стандарти і гарантії у сфері оплати праці для значної частини населення не забезпечують “можливість заробляти собі на життя працюю”, щоб “мати право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло”, як проголошено в статтях 43 та 48 Конституції України [1].

Перебудова соціально-економічних відносин в Україні, переведення їх на ринкові засади призвели до істотних диспропорцій у сфері оплати праці. Це зумовлено неналежним контролем з боку держави за співвідношенням витрат та видатків на оплату праці, що породжує невідповідність між оцінкою праці працівників у тих видах економічної діяльності, котрі забезпечують значне зростання валового внутрішнього продукту (ВВП), та у видах економічної діяльності, в яких заробітна плата виплачується з Державного бюджету України.

Для вивчення цих проблем з наукової точки зору необхідно розробити методичні основи визначення і використання на всіх рівнях (економіка в цілому, галузі, підприємства) показників оцінювання ефективності виробництва та ефективності використання праці, їх впливу на формування кінцевого результату економічної діяльності – ВВП та забезпечення за рахунок цього підвищення рівня життя населення взагалі та заробітної плати зокрема.

Вітчизняні науковці вбачають вирішення цієї проблеми у підвищенні продуктивності праці в цілому в економіці, не приділяючи уваги розгляду питання за видами економічної діяльності. В окремих випадках у наукових дослідженнях і публікаціях опосередковано висвітлюються зв’язки показників оцінювання динаміки результатів праці з динамікою заробітної плати при формуванні ВВП. Науковці не враховують взаємозв’язок між отриманими державою доходами (ВВП) у розрізі видів економічної діяльності та видатками держави на оплату праці у невиробничій сфері. Тому з урахуванням міжнародного досвіду регулювання економічних процесів на макrorівні, який базується на класичних постулатах економістів – теоретиків світового масштабу (зокрема, у працях “Капітал, розподілення праці та гроші” П. Самуельсона; “Економікс” К. Р. Макконнелла та С. Л. Брю; теорії конкурентоспроможності націй М. Портера; “Теорії заробітної плати” Дж. Хікса; макроекономічній теорії Дж. М. Кейнса; багатofакторній моделі виміру продуктивності Д. С. Сімона), необхідними є:

- аналіз залежності динаміки продуктивності праці та її винагороди як у цілому в економіці, так і за видами економічної діяльності;
- визначення залежності між співвідношенням цих показників у динаміці з урахуванням ВВП та внеску окремого виду економічної діяльності в його збільшення;
- визначення основних напрямів досягнення збалансованості між якістю праці (при аналізі показника “продуктивність праці”) та її винагородою на макрорівні.

На початку третього тисячоліття в Україні спостерігалось стійке зростання основного показника економічної діяльності – ВВП. За темпами його приросту наша країна випередила як індустріально розвинуті країни, так і більшість країн, що розвиваються, навіть Китай, який до 2000 р. посідав перше місце у світі [3].

Проте, незважаючи на високі темпи зростання ВВП за 1999–2004 рр., Україна серед 135 країн у 2003 р. посіла 31-ше місце за загальними обсягами та лише 76-те – за обсягами ВВП на одну особу (5472 дол. США на рік). На жаль, сьогодні наша країна належить до країн не першої групи з високим рівнем доходів (ВВП на одну особу – понад 9655 дол. США на рік), а другої групи, де рівень ВВП на одну особу вищий від середнього – 3126–9655 дол. США на рік [4].

Однією з головних проблем в Україні є негативна динаміка темпів зміни продуктивності праці та заробітної плати – з одного боку, та цих показників і ВВП – з другого.

В індустріально розвинутих країнах із ринковою економікою такої розбалансованості не спостерігалось: у них або ВВП випереджає темпи приросту заробітної плати, або продуктивність праці, або і перше, і друге разом. Водночас, якщо оперувати класичним розрахунком продуктивності праці (обсяг виробництва у грошовому виразі / кількість працівників), то можна констатувати, що у більшості розвинутих країн (не беручи до уваги індустріальні країни Азії) зростання продуктивності праці не пов'язано ні зі зростанням індексу споживчих цін, ні зі скороченням чисельності працівників, як це відбувається в Україні.

Йдеться саме про те, що у вітчизняній економіці здебільшого зовнішні темпи приросту продуктивності праці є наслідком приросту чисельника формули завдяки політиці лібералізації цін та відсутності контролю з боку держави за політикою ціноутворення на “вільному” ринку. Водночас у знаменнику формули в окремих видах економічної діяльності, насамперед тих, що забезпечують переважно зростання ВВП (промисловість, транспорт, сільське господарство), спостерігається скорочення працівників внаслідок надмірної експлуатації праці та чергового підвищення рівня мінімальної заробітної плати. З економічної теорії відомо, що випередження темпів приросту заробітної плати над темпами приросту виготовлення продукції (ВВП) та/або приросту продуктивності праці призводить до зростання індексу споживчих цін, тобто нарощування темпів інфляції, що маємо в Україні, на відміну від індустріально розвинутих країн із ринковою економікою.

З метою обґрунтування напрямів збалансованості між динамікою заробітної плати та продуктивністю праці, з урахуванням положень економічної теорії та провідного світового досвіду, динаміку зазначених показників проаналізовано за видами економічної діяльності. Для обґрунтованого зіставлення показників при розрахунку продуктивності праці нами враховано не статистичний показник “випуск товарів (робіт, послуг)”, а показник “валова додана вартість” (ВДВ). Такий підхід використано з метою виключення впливу цінового чинника, в якому відображаються витрати, не пов'язані з оплатою праці, прибутками та податками – проміжного споживання, тобто того показника, що становитиме в ціні матеріальні та прирівняні до них витрати виробництва.

Зіставлення показало, що в Україні дотримано пропорції зміни показників, але в галузях економічної діяльності за цей період відбувалися різні зміни. Однією з головних причин є неналежний контроль за витратами у процесі виробництва продукції (робіт, послуг). У середньому по Україні динаміка витрат на оплату праці випереджає як проміжне споживання, так і валовий прибуток (змішаний дохід), але окремо за галузями національної економіки тенденції були не однакові. Проте, якщо відстежити динаміку робіт, послуг порівняно з індексом цін, то можна встановити безпосередню залежність між цими показниками. Аналіз динаміки проміжного споживання та витрат на оплату праці в структурі випуску продукції показав, що в середньому по Україні в освіті, виробництві й розподіленні електроенергії,

газу та води темпи приросту частки оплати праці у випуску продукції (робіт, послуг) відбулися разом із порівняно мінімальним скороченням частки проміжного споживання. При цьому таке зростання можна вважати вищим порівняно з продуктивністю та ВДВ цих галузей. У добувній та переробній промисловості, в інших видах економічної діяльності темпи приросту частки оплати праці у випуску продукції (робіт, послуг) були нижчими, ніж скорочення частки проміжного споживання, що виключає наявність впливу приросту оплати праці на індекс цін у цих галузях, особливо за високої продуктивності праці.

Зважаючи на проведений аналіз, можна встановити причини, з яких і по Україні, і в окремих галузях економічної діяльності виникають проблеми “низької заробітної плати” (таблиця).

Таблиця

Причини “низької” заробітної плати в Україні за галузями економічної діяльності

Галузі економічної діяльності	Причини
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	Низькі темпи приросту ВДВ, перевищення темпів зростання проміжного споживання у випуску над темпами оплати праці
Добувна промисловість	Штучне обмеження зростання заробітної плати
Переробна промисловість	Штучне обмеження зростання заробітної плати
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	Низька продуктивність праці та приріст ВДВ
Будівництво	Значне зростання темпів проміжного споживання
Торгівля	Низька продуктивність праці та перевищення темпів зростання проміжного споживання
Транспорт та зв'язок	Значне зростання темпів проміжного споживання
Освіта	Штучне обмеження зростання заробітної плати
Охорона здоров'я та соціальна допомога	Зростання частки проміжного споживання у випуску
Інші види економічної діяльності	Штучне обмеження зростання заробітної плати

Складено автором.

Отже, серед усіх галузей економічної діяльності в Україні лише чотири не мають перешкод для підвищення заробітної плати: добувна та переробна промисловість, освіта та інші види економічної діяльності. Для решти галузей необхідно скоротити частку проміжного споживання та/або підвищення продуктивності праці й ВДВ.

На підставі проведених досліджень встановлено ті чинники, які найбільше впливають на зміну рівня оплати праці в різних галузях економічної діяльності. З огляду на структуру собівартості в галузях, до таких чинників слід віднести: матеріальні та амортизаційні витрати, інші операційні витрати.

Першочергового вирішення потребує проблема оплати праці у галузях, де переважна частка підприємств – госпрозрахункові, та на підприємствах, де частка оплати праці в собівартості значно нижча, ніж у цілому по економіці.

На нашу думку, виконання положень схваленої Указом Президента України від 25.12.2000 № 1375/2000 Концепції подальшого реформування оплати праці в Україні, спрямованих на зростання заробітної плати працівників виробничих підприємств, можливе лише за рахунок забезпечення збільшення обсягів виробництва, підвищення його ефективності, продуктивності праці та фінансової стабілізації виробництва. Збільшення матеріальних витрат пов'язане з експлуатацією застарілого обладнання, неякісним обліком використання матеріалів, неналежним дотриманням технологічних процесів. Як наслідок, збільшується матеріало-, фондо- та трудомісткість, які зросли з 1990 р. відповідно на 50,0; 139,1; 90,3 % [3, с. 45].

Аналіз організації оплати праці на підприємствах свідчить про “зрівнялівку” в системі оплати праці тих служб, від роботи яких залежить підвищення технічного, технологічного

та організаційного рівня підприємства, спрямованого на підвищення ефективності та продуктивності виробництва:

- по-перше, це відсутність системи мотивації до високопродуктивної праці робітників служб технологів, конструкторів, механіків, постачальників, ВТК, енергетиків, що не сприяє зростанню ефективності та продуктивності виробництва й відповідному зменшенню витрат;
- по-друге, усі недоліки в роботі зазначених служб підприємства перекладаються на робітників основного виробництва (відрядників), за рахунок яких, при зниженні норм виробітку, керівники підприємств вирішують питання зменшення собівартості. У цьому випадку керівники підприємств порушують норми трудового законодавства (статті 85, 86, 88 КЗпП України), що передбачає притягнення до кримінальної відповідальності.

За даними аналізу, саме в тих видах економічної діяльності, які здебільшого забезпечують зростання ВВП (промисловість та сільське господарство), відбувається надмірна експлуатація працюючих з неналежною їй винагородою. Водночас у тих видах економічної діяльності, які отримують кошти з державного бюджету та є монополістами (виробництво й розподілення електроенергії, газу і води), у більшості випадків ступінь винагороди значно перевищує ступінь зростання продуктивності праці. В окремих видах економічної діяльності недооцінка праці невиправдана при збільшенні внеску до ВВП, що призводить до нестабільності виплат. Така політика може спричинити зменшення внеску до ВВП у майбутньому. Суто неконтрольовані “ринкові” механізми діють у сфері торгівлі та послуг, перешкоджаючи зростанню ВВП та поповненню державного бюджету. В інших видах економічної діяльності відсутність взаємозв'язку між продуктивністю праці та її винагородою знову-таки завдає шкоди економіці, ускладнює визначення справедливої винагороди за виконану працю, зумовлює звільнення працівників та соціальну напруженість.

Висновки з обстеження підприємств та аналіз макроекономічних показників за видами промислової діяльності України засвідчують, що головною проблемою збільшення ФОП у структурі собівартості продукції та підвищення заробітної плати працівників більшості обстежених підприємств виробничої сфери є низька ефективність виробництва внаслідок зростання проміжного споживання.

Виникнення цієї проблеми пов'язано з недостатньою реалізацією окремих складових як у системі техніко-технологічних, так і в системі організаційно-економічних напрямів, що відображає загальні негативні тенденції у виробничій сфері України.

Так, упродовж 1997–2003 рр. НДІ статистики спільно з управлінням Держкомстату України проводило щоквартальні опитування керівників 1634 підприємств України за європейською гармонізованою методикою. На підставі цього обстеження було визначено чинники, що найбільше стримували як розвиток виробництва, так і обґрунтоване зростання заробітної плати [3, с. 45]:

- низький платоспроможний попит на продукцію. Основними напрямками, реалізація яких дасть змогу пом'якшити вплив цього негативного чинника, є розроблення та освоєння нових конкурентоспроможних видів продукції й реалізація заходів щодо зниження собівартості, а саме: а) стимулювання працівників до розроблення інноваційних видів продукції; б) підвищення рівня раціоналізаторства та винахідництва; в) удосконалення системи оплати праці комерційних служб підприємства; г) удосконалення системи оплати праці на засадах оцінки продуктивності виробництва;
- нестача сировини, матеріалів та комплектуючих. Основними напрямками, реалізація яких допоможе пом'якшити вплив цього негативного чинника, є запровадження нових технологій, застосування нових прогресивних матеріалів й енергоносіїв та удосконалення організації виробництва, розроблення та реалізація заходів щодо ресурсозбереження через стимулювання: а) працівників комерційних служб підприємства; б) працівників до ощадливого використання ресурсів у процесі виробництва; в) працівників до розроблення новітніх технологій, конструкцій;
- застаріле обладнання. Основними напрямками, реалізація яких дасть можливість пом'якшити вплив цього негативного чинника, є модернізація обладнання, автомати-

зачія виробничих процесів і вдосконалення організації виробництва та праці. Шляхами реалізації можуть бути: а) вдосконалення системи оплати праці ремонтних служб та служб підготовки виробництва; б) стимулювання працівників до раціонального використання обладнання; в) підвищення інноваційного та технічного рівнів на засадах мотивування працівників;

- відсутність налагодженої системи збуту продукції. Основним напрямом, реалізація якого забезпечить пом'якшення впливу цього негативного чинника, є вдосконалення організації праці та структури управління збутом через: а) стимулювання працівників комерційних служб підприємства до розширення сегментів ринку продукції; б) підвищення організаційного рівня роботи працівників цих служб;
- надто високі тарифи природних монополій. Основними напрямками, реалізація яких дасть змогу пом'якшити вплив цього негативного чинника, є: модернізація техніки і технології; використання нових прогресивних матеріалів та енергоносіїв; вдосконалення організації праці та виробництва; розроблення та вжиття заходів щодо ресурсозбереження. Шляхами реалізації можуть бути: а) стимулювання працівників служб з енергетики та механіки до підвищення якості обладнання, що експлуатується; б) стимулювання працівників до винахідницької діяльності, раціональних пропозицій щодо ощадливого використання матеріалів та енергоносіїв; в) вдосконалення системи оплати праці на засадах заощадження коштів через дотримання нормативів використання матеріалів та енергоносіїв;
- нестача кваліфікованих кадрів. Основним напрямом, реалізація якого допоможе пом'якшити вплив цього негативного чинника, є підвищення кваліфікації кадрів та їх мотивації до праці. Шляхом реалізації може бути перегляд діючої системи оплати праці із застосуванням сучасних методичних підходів до її вдосконалення стосовно як усіх категорій працівників, так і найбільш “дефіцитних” категорій.

Серед інших чинників є й такі, які можуть бути усунуті на засадах інноваційного розвитку та стимулювання працівників відповідних підрозділів підприємства до підвищення якості праці. Необхідно зазначити, що від 45 до 50 % керівників обстежених підприємств негативним чинником вважали систему оподаткування.

Саме запропоновані напрями та шляхи сприятимуть розвитку виробництва за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів підприємства, оскільки такий підхід не потребує ні додаткових капіталовкладень, ні зміни чинного законодавства.

Унаслідок нестачі фінансових ресурсів не було усунуто впливу негативних чинників для більшості підприємств, зокрема:

- заміна застарілого обладнання була здійснена шляхом: повного оновлення – лише на 11,4 % підприємств; ремонту сторонніми організаціями – 9,6 %; збільшення парку діючого обладнання – 3,4 %; автоматизації виробничих процесів – 3,4 %. Таким чином ступінь усунення впливу негативного чинника за рахунок додаткових капіталовкладень становив 28,1 %;
- рівень упровадження нових технологій як напряму підвищення попиту на продукцію, мінімізації дефіцитності сировини та матеріалів, послаблення впливу високих тарифів природних монополій дав змогу за рахунок додаткового інвестування забезпечити лише на 15,77 % ступінь усунення впливу цих негативних чинників, а рівень впровадження енергоресурсозбереження – лише на 11,62 %.

Отже, аналіз висвітлення проблеми дає змогу зробити висновок, що скасування у 90-х роках ХХ ст. контролю з боку держави за дотриманням раціонального співвідношення між продуктивністю та оплатою праці призвело до того, що заробітна плата перестала виконувати як відтворювальну, так і стимулюючу функцію. В Концепції подальшого реформування оплати праці в Україні особлива увага приділяється питанням продуктивності та нормування праці, їх зв'язку із заробітною платою, проте ці питання досі не вирішено.

На нашу думку, від органів виконавчої влади залежить вдосконалення державного регулювання оплати праці з посиленням контролюючих функцій держави у законодавчій площині. У світовій практиці вже накопичено достатній досвід вирішення цих питань за такими напрямками:

1) формування видатків державного бюджету, які використовуються для оплати праці працівників бюджетних установ на підставі аналізу продуктивності їх праці у базисному періоді; впровадження у цих сферах сучасних систем нормування, атестації та оцінювання праці працівників;

2) підвищення рівня захисту найманих працівників, зокрема на приватних підприємствах виробничої сфери та сільського господарства, з метою унеможливлення штучного заниження заробітної плати, надмірної експлуатації праці та невідповідності оплати й продуктивності праці; сприяння впровадженню сучасних наукових розробок з питань організації, нормування та оплати праці у практичну діяльність підприємств усіх форм власності;

3) удосконалення політики ціноутворення на засадах встановлення порога “мінімум – максимум” для цін у сфері торгівлі, фінансовій сфері та на підприємствах-монополістах з метою унеможливлення штучного необґрунтованого підвищення цін на кінцеву продукцію першої необхідності та ресурси як для сфери виробництва, так і для споживачів.

Практичний досвід (подолання кризи 20–30-х років ХХ ст. у США; політика Кеннеді – Джонсона (США), за якої у 1962–1966 рр. ставки номінальної заробітної плати у галузях встановлювалися відповідно до співвідношення з показником в економіці загалом та стратегічної важливості галузі для розвитку держави; подолання кризи у 1945–1953 рр. та стрімкий розвиток економіки Японії у 1953–1973 рр. тощо) свідчить, що вжиття таких заходів в умовах недосконалої ринкової економіки дає змогу подолати економічні кризи, підвищити добробут зайнятих громадян завдяки ефективному використанню робочої сили та досягненню справедливої винагороди за рахунок збалансованості між оплатою та продуктивністю праці.

У сучасних умовах лише перехід від “політики соціального забезпечення” до політики розвитку економіки на засадах підтримання виробника при формуванні та розподіленні державного бюджету (перерозподіл необґрунтованих видатків від “роздування” штатів та збільшення ФОП бюджетних установ до підтримання галузей, які сприяють зростанню ВВП та збільшенню надходжень до державного бюджету) може забезпечити економічне піднесення держави та її зміцнення як індустріально розвинутої країни.

Використані джерела

1. Конституция Украины от 28.06.1996. – К. : Официальное издание Верховной Рады Украины, 1996. – 51 с.
2. Болотин М. Разрыв в доходах населения / М. Болотин // МЭ и МО. – 2005. – № 7. – С. 85–89.
3. Соколик М. Підвищення заробітної плати як фактор формування середнього класу в Україні / М. Соколик // Економіст. – 2005. – № 7. – С. 30–33.
4. Додонов О. В. Продуктивність та оплата праці в Україні: аналіз та оцінка в динаміці : монографія / О. В. Додонов ; за заг. ред. В. М. Гончарова. – Донецьк : СПД Купріянов В. С., 2007. – 200 с.